

HAYATI ANLAMLANDIRMA SÜRECİNDE BOŞANMANIN ORTAOKUL ÇOCUKLARI ÜZERİNDEKİ PSİKO-SOSYAL ETKİLERİ, FEVZİ ÇAKMAK ORTAOKULU ÖRNEĞİ*

PSYCHOSOCIAL EFFECTS OF DIVORCE ON CHILDREN IN MIDDLE SCHOOL DURING MEANING OF LIFE, FEVZI ÇAKMAK MIDDLE SCHOOL SAMPLE

Ali Baz BİLİCİ**

Öz

Çocuk gelişiminin en uygun ortamı aile yuvasıdır. Dünyada İnsan bilincinin daha iyi gelişebileceği bir ikinci sağlıklı ortam ne yazık ki yoktur. Çocukluk dönemi hatıralarının, hayatı bir ömür boyu etkilediği düşünüldüğünde, bir çocuğun ne olduğu, aslında ailesinin nasıl olduğuyla ilgilidir. Ailesi boşanmış bir çocuk, hayatın bütün canlılığını/neşesini kaybederek, duygusal açıdan kurumuş bir tabiata döner. Bu durum çocukların okul uyumunu, arkadaşlık ilişkilerini, başarı durumlarını, psikolojik etkilennmelerini ve hayatı anlamlandırma süreçlerini olumsuz etkileyerek, hayatın tabii akışıyla bağını koparır. Boşanma neticesinde ailesinde bir uyum bulamayan çocuklar, ne yazık ki hayata da uyum sağlayamayıp okullarda her yönüyle başarısız bir profil sergilerler.

Bu çalışma, bir ortaokuldaki 28 sınıfta okuyan 1008 öğrenci içinden tespit edilen, ailesi çeşitli nedenlerle boşanmış 76 çocuğun, bir eğitim öğretim yılı boyunca 28 sınıf rehber öğretmeni, bir danışman öğretmeni, bir okul müdür yardımcısı olmak üzere 30 eğitimci tarafından gözlemlenmiş, değerlendirilmiş ve raporlanmıştır. Sonuçta, ailesi boşanmış çocuklar, ortalama %86 ile %100 arasında okula uyum sağlayamamışlar, arkadaşlık ilişkileri bozulmuş, okulun başarı durumu en düşük/zayıf olanları olmuş ve tamamı psikolojik travma yaşayarak hayatı anlamlandırmada sorunlar yaşamışlar ve yaşamaktadırlar. Bu nedenle okullarda çocuklara destek birimleri kurma adına çalışmalar yapılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Boşanma, Psikoloji, Uyum, İlişki, Başarı, Anlam.

Abstract

The best environment for child development is the family home. There is not a second healthy environment where human consciousness can better develop. Considering that childhood memories can affect a person's whole life, one can say that a child is as the family is. A child of divorced parents can lose all his/her vitality and joy of life, and can turn into an emotionally dry person. It adversely affects a child's school adjustment, academic success, social relationships, psychology and interrupts his/her natural flow of life. Unfortunately, a child who lacks a harmonious environment at home cannot adapt to life and exhibits an unsuccessful profile at school.

In this study, 76 children whose parents were divorced for various reasons were chosen out of 1008 students. They were observed, evaluated and reported during an academic year by a total of 30 educators, including 28 classroom guidance teachers, a counselor and an assistant principal. Results show that children of divorced parents were not able to adapt to school environment between 86% and 100%. They had difficulty forming friendships and were among the lowest in terms of academic achievement. Almost all of them experienced psychological trauma and had difficulty in finding meaning in life. Therefore, studies should be carried out in order to establish support units for these children in schools.

Keywords: Child, Divorce, Psychology, Compliance, Relation, Achievement, Meaning.

Giriş:

İdeal insanın ilk nüveleri ailede atıldığı (Nazıroğlu, 2014, 97) gibi insanın doğal ve manevi gelişimi açısından en uygun çevre de aile ortamıdır. Anne, baba ve çocuklardan oluşan aile içindeki ilişkilerin temelini, anne ve babanın birbirlerine karşı tutumları oluşturur (Hökelekli, 2004, 59). Çünkü çocuklar olumlu sosyal davranışlardan etkilenirler ve sıcak bir aile ortamında, büyüklerce ortaya konmuş fedakârca davranışları benimserler (Mitchell, 1992, 148). Yani aile, birincil toplumsallaşma ajanı olarak çocukların yaşamını temelden etkilemektedir (Erol ve Cansever, 2016, 1133-1138).

Anne babaların mutlu ve huzurlu bir aile yuvası oluşturamaması boşanmada sosyal ve ekonomik sorunlar (Duato ve Jodar, 2013), sebepsiz boşanma ve kanuni düzenlemeler (Allena ve Brinig, 2012) kadar etkili olarak ailenin parçalanmasını artırmakta ve çocuklar suç ortamına itilmektedir (Tor, 2009, 58). Çünkü anne babaların ayrılmaları, aile içi sorunlar, tartışmalar, kötü alışkanlıklar gibi nedenlerle aile içindeki

* Bu makale, 18-20 Mayıs 2017 tarihinde Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi'nde düzenlenen 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan "Hayatı Anlamlandırma Sürecinde Boşanmanın Ortaokul Çocukları Üzerindeki Psiko-Sosyal Etkileri" adlı sözlü tebliğden geliştirilmiştir.

** Dr., Öğretmen, Din Psikolojisi, (alibazbilici@yahoo.com)

duygusal etkileşimin azalması, çocukları ihmal ya da reddetme gibi aile çocuk arasındaki ilişkilerde yaşanan bozukluklar, çocukların psiko-sosyal gelişimlerini olumsuz etkiler (Dam, 2008, 80; Allport, 1970, 91).

Boşanma, anne baba arasında bir türbülans oluşturmaya rağmen en büyük/yüksek etkisini çocuklar üzerinde göstermekte (Altındağ ve Bulut, 2014, 1216; Beinenfield, 1995, 187; Bilici, 2014) ve onların ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir (Waller ve Peters, 2008). Bu nedenle bir insanın önemli bir gereksesi olmadan yuvasını dağıtması ve çocuklarını zor durumda bırakması kabul edilebilir bir durum değildir (Aybey, 2015, 112). Boşanma, günümüzde çocukların sağlıklı gelişimine yönelik en yaygın ve ciddi problemlerden biri olduğu, ailenin yaşadığı stresin çocuğun sağlığını olumsuz bir şekilde etkilediği, çocuklarda daha yüksek psikiyatrik bir riske yol açtığı (Price, 2010, 35) tespit edilmiştir. Bununla birlikte işsizlik oranları ile boşanma oranları arasındaki ilişki (Amato ve Beattie, 2011), boşanma ile intihar arasındaki yüksek korelasyon ve boşanmaların evli çiftlerin tamamı üzerinde boşanma risklerini artırması (Yip ve Diğerleri, 2015), dolaylı olarak çocukları etkilemektedir. Erken ergenlik döneminden yetişkinliğe kadar uzanan dönemde boşanma ile uyuşturucu kullanımı arasında ve boşanma ile çocuklarda kaza, istenmedik olaylar, yaralanmalar ve hastalıklar arasında da güçlü bir bağ vardır. Çocuklar ile gençlik döneminde hamilelik oranının artması arasında da bir ilişkinin olduğunun tespit edilmesi (Price, 2010, 35), boşanmanın çocuklar üzerindeki psiko-sosyal etkileri üzerine araştırmalar yapmayı gerekli kılmaktadır.

İnsanlık, çocuklara verebileceğinin en iyisini vermekle yükümlü (Yağcı, 2009, 87) olduğundan ve insanın erken çocukluk döneminde, çocukların içinde fırtınalar koparan izlenimlerin onları bir ömür boyunca etkilediği (Adler, 2013, 50; Bilici, 2015) de düşünüldüğünde, evrendeki her şeyi anlamlı kılan insan bilincinin (Kısa, 2015, 652) sağlıklı gelişimi takip edilmelidir. Çünkü insan bilinci pek çok etken tarafından olumlu veya olumsuz olarak yönlendirilmektedir. Boşanma, insan bilincini ve hayatı anlamlandırma sürecini etkileyen önemli bir olumsuz etken olması nedeniyle, çocukların gelişim döneminde nasıl bir etki bıraktığının araştırılması gerekmektedir.

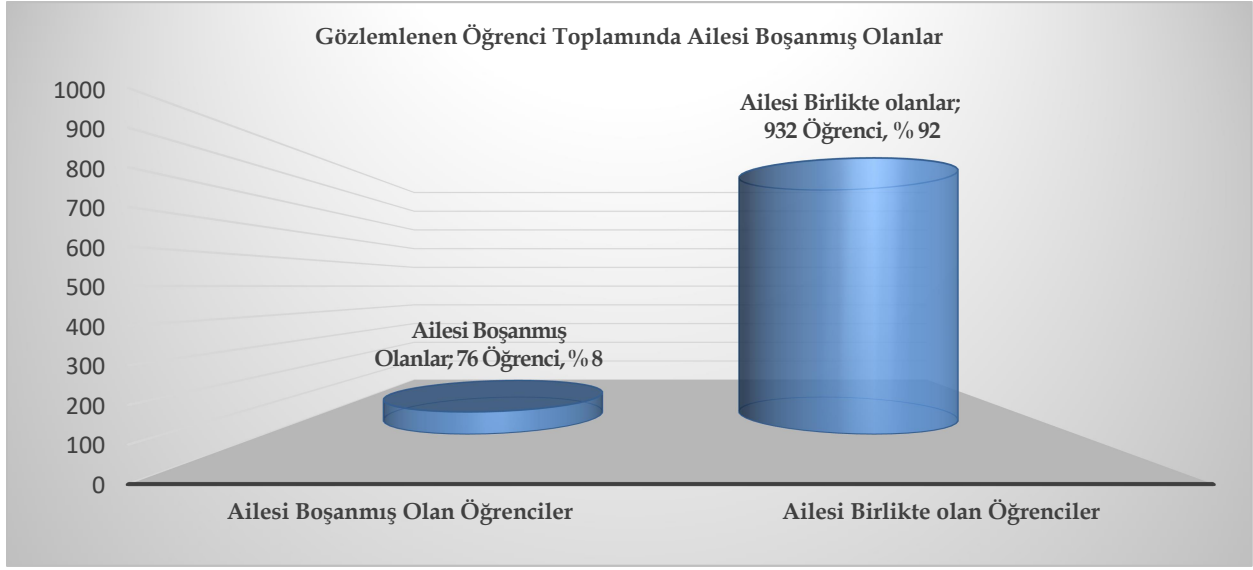
Boşanma üzerine yapılmış çalışmalar, büyük oranda çocukların ayrılmış ailelerde yetişmeye devam ettiğini göstermekte ve boşanmanın çocuklar üzerindeki etkilerinin araştırılmasını gerekli kılmaktadır (Snyder, 2012, 495). Ülkemizde ise boşanma oranı, her geçen yıl artarak devam etmektedir. Boşanma oranının son on yıldır en yüksek olduğu bölge, Ege Bölgesi'dir. Bu bölgede bulunan İzmir ili ise yıllardır Türkiye'de boşanma oranının en yüksek olduğu ildir* (TÜİK, 2014).

2013-2014 Eğitim-Öğretim Yılı İzmir-Karabağlar Fevzi Çakmak Ortaokulu

Okul Ortamında Gözlemlenen Genel Öğrenci Sayısı	1008 öğrenci
Okul Ortamında Gözlemlenen Sınıf Sayısı	28 sınıf
Okul Ortamında Gözlemlenen Ailesi Boşanmış Öğrenci Sayısı	76 öğrenci
Görüşme Yapılan Gözlemci Öğretmen Sayısı	30 öğretmen

Bu çerçevede, çocukların anne babalarının boşanma durumundan ne ölçüde etkilendiklerini anlama açısından İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden izin alınarak, İzmir'in Karabağlar ilçesinin akademik başarısı en iyi Ortaokullarından birisi olan Fevzi Çakmak Ortaokulu'nda bir yıllık eğitim öğretim yılı boyunca 28 sınıf rehber öğretmeni, bir okul rehber öğretmeni, bir müdür yardımcısı ve yine aynı okulun bir öğretmeni olan araştırmacı tarafından 28 sınıfta toplam 1008 öğrenci arasından, anne babası ayrılmış 76 öğrenci okul bahçesinde, sınıflarda, derste ve ders dışı etkinliklerde gözlemlenip takip edilmiş, yer yer öğrencilere problemleri konusunda yardımcı olmaya çalışılmış ayrıca ŞÖK toplantılarında çocuklarla ilgili değerlendirmeler de dikkate alınarak gözlem ve çalışmalar raporlanmıştır. Bu araştırma sonuçlarının yapılmış mevcut araştırma sonuçlarıyla uyumlu olup olmadığının değerlendirmesi de çalışmanın önemli yönlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu çerçevede, anne babaların boşanma süreçlerinin çocukların okul kurallarına uyumu ile genel uyumunu, arkadaşlık ilişkilerini, başarı durumlarını, psikolojik etkilenmeleri ve hayata anlam yükleme gibi hususlarda ne ölçüde etkilendikleri hususu gözlemlenmiş ve araştırmamıza konu edilmiştir.

* TÜİK son yıllarda Türkiye'de boşanma oranının en yüksek olduğu ilin Antalya olduğunu açıklamıştır.

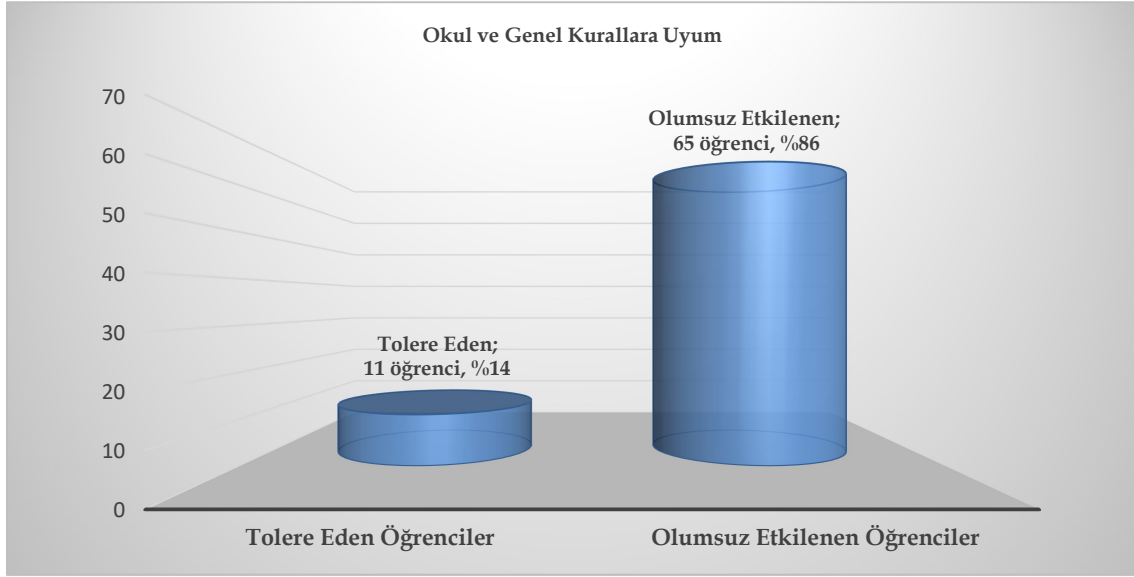
Şekil 1: Gözlemlenen 1008 öğrenci içinden ailesi boşanmış 76 öğrencinin sayısal ve yüzdelik dilimi.

1- Okul Kurallarına Uyum/ Genel Uyum ve Boşanma:

Ailenin, çocuğun sosyal uyum ve kişilik gelişiminde çok büyük rolü olduğu yadsınamaz bir gerçektir (Dam, 2008, 80). Çocukların aile içinde karşılaştıkları davranış ve tutumların okul hayatlarına ve insanlarla iletişimlerine yansıdığı görülmektedir (Göcen, 2015, 105). Özellikle anneleriyle uyumlu bir ilişki geliştiren çocukların daha yüksek seviyede uyum gösterdiği, buna bütün kalpleriyle uyduğu ve bu uyumu daha fazla içselleştirdikleri tespit edilmiştir (Kochanska ve Aksan, 1995, 236). Yaşanan dini hayatın, bireylerin hayat memnuniyetlerini etkilediği (Ayten, 2013, 7), bu hususun aile ve çocukların hayata bir anlam yüklemesini kolaylaştırdığı, anne baba uyumu mükemmel olan problemlili çocukların dini hayata yaklaşımı, anne baba uyumu yeteri kadar iyi olmayanlara göre daha yüksek ve anlamlı olduğu yapılan çalışmalarla desteklenmektedir. Aile içindeki olumlu duygusal etkileşimin çocuğun dünyasını doğrudan etkilediği ve böyle ortamlarda yetişen çocukların, ailelerinin değerlerini daha kolay özümlediği (Özel, 2012, 204) bir gerçekliktir.

Boşanma hem anne baba hem de çocuklar için sıkıntılı bir süreçten kurtulup huzura kavuşma olarak düşünülür fakat boşanma neticesinde çocuklar huzura kavuşmamaktadır (Gaulier ve Diğerleri, 2007, 12). Bu süreçte çocuklar, aile ortamında ilgi ve şefkat görmediklerinden okul hayatları daha kötü durumlara meyilli olup madde istismarı dahil problemlili davranışlara yönelirler (Nevid, 2009, 386). Anne babanın ve çocukların boşanma sürecinde yaşadığı olumsuz tecrübeler, çocukların okul kurallarına dikkatlerini odaklama da ve uymada zorluk yaşamalarına (Berns, 2013, 84), okul etkinlikleri üzerinde etkileri olacak ciddi uyum sorunlarına yol açar. Bu uyum sorunu ise başarı üzerinde olumsuz etkiler gösterir. Boşanma sürecinin bütün olumsuzluklarını omzunda hisseden çocuklar okula kızgın, üzgün, kafası karışık ve odaklanmamış bir halde gelirler. Bu da çocuğun okuldaki verimliliğine zarar verir (Bernstein, 2002, 125). Özellikle erkek çocuklar, okulda öğretmenlerine karşı gelip öfkelerini sık sık kavgaya ederek ortaya koyarlar (Türkarlan, 2007, 105).

Fevzi Çakmak Ortaokulunda yaptığımız çalışma, okula uyumla ilgili daha önce yapılmış çalışmalarla uygunluk göstermektedir. Gözlemlenen 76 öğrenciden 65'inin okul kurallarına uymadığı, hırçınlık, asilik, okul idaresinin yönlendirmelerini dinlememe gibi özellikler gösterdikleri, okuldaki öğrencilerin ahlaki yapısını olumsuz etkiledikleri, başıboşluk gözlenen bu çocukların ders dinlemeyerek, ödevleri yapmayarak, kötü davranış örnekleriyle okuldaki diğer çocukları olumsuz etkiledikleri tespit edilmiştir. Yapılan gözlemler ve değerlendirmelerde kavga, şiddete meyil, devamsızlık, okuldan kaçma, sokak kültürü, argo ve küfürlü ifadeler, çete oluşumuna meyil bu çocukların ortak özellikleri olmakla birlikte ailesi boşanmış 76 öğrenciden 11'inin durumu tolere edip okula uyum sağladığı da tespit edilmiştir.

Şekil 2: Ailesi boşanmış 76 öğrenciden 65'inin okul ve genel kurallara uymadığı, 11'inin ise durumu tolere edip uyum sağladığının sayısal ve yüzdelik dilimi.

2- Arkadaşlık İlişkileri ve Boşanma:

Arkadaşlık, akrabalık ve ilişkiler çocukların mutlu olmasında önemli kaynaklardır. Çünkü aile, yaşamda ihtiyaç duyulan her şeyin en iyi öğrenildiği, pozitif ilişkilerin kavramsallaşmasında kullanışlı bir sistemdir (Carr, 2011, 321). Bu sistemde sosyalleşme, psiko-sosyal açıdan çocukları her yönüyle etkilediğinden (Kısa, 2015, 765) arkadaşlık ilişkilerinin gelişmesinde anne baba, rol model olarak çocuklara yol gösterici bir kılavuz olur. Okul hayatında çocuklar, ilişki kurduğu arkadaş çevresinden kuvvetli bir şekilde etkilenirler. Okulda iyi kötü eğitim gören çocukların arasında, yıllarca aynı sınıfı paylaşan, ders çalışan, onlarla gülen, oynayan ve samimi dostluk kuran bir çocuğun arkadaşlarından etkilenmemesi mümkün değildir (Peker, 1991, 87).

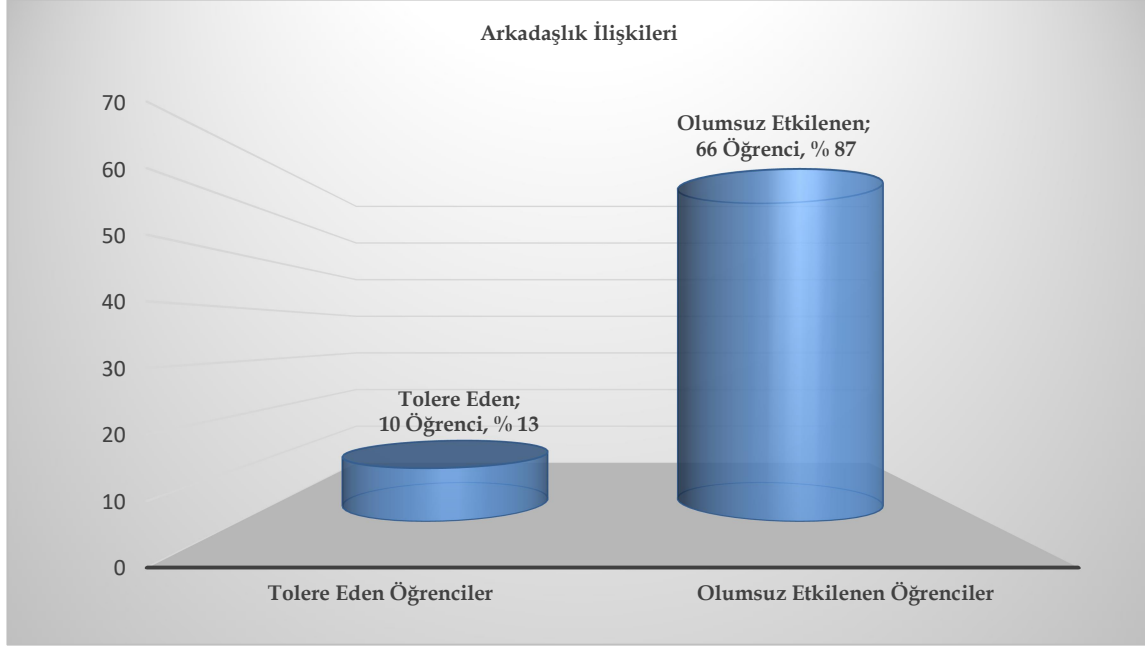
Çocukların arkadaşlık ilişkileri ile başarı ve başarının sürdürülmesi arasında da bir ilişki vardır. Özellikle ortaokul dönemini kapsayan, ergenlik öncesi arkadaşlık ilişkileri ve iş birliği içinde çalışmalara katılmak çocukların gelişme kapasitesinin bir dönüm noktasını oluşturur. Sullivan, ergenlik öncesi arkadaşlıkların kişilerarası hassasiyetin gelişmesini desteklediğini ve sonraki zamanlarda maddi manevi ve aile ilişkileri için erken model olarak hizmet ettiğini belirterek çocukların ilgileri, umutları ve korkularının kendi rızasıyla onaylanarak özgüvenlerinin güçlendiğini, sevgi duygularının geliştiğini ve hatalarını kendileri samimi olarak düzeltme yoluna gittiklerini tespit etmiştir. (Asher ve Parker, 1989, 6).

Çocukların arkadaşlık ilişkilerinin gelişimi ve sürdürülmesi, boşanma eylemi ile birlikte sarsıntı geçirir. Çünkü boşanma, bütün aile bireyleri için sorunlardan kurtulma olarak düşünülse de genelde asıl sorunların başlangıcı olur (Carr, 2011, 321). Boşanma nedeniyle özellikle anne baba ve çocuk arasında oluşan duygu kaosları, çocuklarda güven bunalımı oluşturmaktadır. Bu durum çocukları çok etkilemekte (Aleshire, 1987, 23-24) ve kime güvenecekleri konusunda tereddüde düşerek arkadaşlık ilişkisi geliştirmede zayıf bir gelişim gösterirler.

Boşanma sürecinde çocukların hem aileleri hem de arkadaşlarıyla ilişkilerinin olumsuz etkilenmesi (Gibbons, 1986, 59) neticesinde ilgi kaybı ve daha önce zevk alınan ilişkilerden zevk alınmaması durumu, çocukları depresif davranışlara yönlendirebilir (Altıntaş, 2015, 407). Bu durum ergenlik problemlerinin artması, kriz dönemlerinin yoğunlaşması olarak kızgınlık, söz dinlememe, içe kapanma, arkadaşlarını kıskanma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte çocukların sosyal ilişkileri ve akademik performanslarında olumsuzluklar görülebilmektedir (Biçer, 2009, 26).

Ayrılık travması yaşayan çocukların anneleri, öğretmenleri ve kendi sınıfındaki akranlarıyla ilişkilerinde, kendilerini kontrol edememe nedeniyle, saldırgan bir tutum geliştirdikleri (Türkarlan, 2007, 107) görülmüştür. Boşanma neticesi erkek çocukların denetimi daha az olmuş ve bu çocuklar daha anti-sosyal bir davranışa sürüklenmişlerdir. Kız çocukları ise ağlama, sızlama eğilimi ve üzüntüye meyilli bir durum sergileyerek (Berns, 2013, 83-84) arkadaş ortamından uzaklaşmanın belirtilerini gösterirler. Bu süreçte çocuklara arkadaş desteği sağlamak ve kendilerini ifade etmelerine imkân tanımak açısından grup çalışmalarının yararlı (Aydın ve Diğerleri, 2001, 20) olacağı söylenebilir.

Ailesi boşanmış 76 öğrenci üzerinde yaptığımız gözlemlerde ulaştığımız sonuçlarla, bugüne kadar yapılan araştırma sonuçlarının birebir örtüştüğü görülmektedir. 76 öğrenciden 66'sının arkadaşlık ilişkilerinde problemler yaşandığı tespit edilmiştir. Boşanma eyleminden sonra çocukların arkadaşlarıyla yaşadığı problemlerde artışlar olmuştur. Erkek çocuklar daha çok saldırgan, arkadaşlarına kaba davranan, onları inciten bir davranış gösterirken kız çocuklar duygusal patlamalar yaşamakta ve arkadaşlık ilişkisi geliştirmekte güçlük çekmektedir. Okulun en problemlisi ve arkadaşlık ilişkilerinin zayıf olduğu sınıfların en çok boşanma oranına sahip sınıflar olduğunun ortaya çıkması da yapılan çalışmalarını destekler niteliktedir. Buna karşın 76 öğrenciden 10 öğrencinin, ailesinin boşanmasını tolere ederek, arkadaşlık ilişkilerini normal düzeyde sürdürmeye çalıştıkları da gözlenmiştir.

Şekil 3: Ailesi boşanmış 76 öğrenciden 66'sının arkadaşlık ilişkilerinde ciddi sorunlar oluştuğu, 10'unun ise bunu tolere ettiğinin sayısal ve yüzdeler dilimi.

3- Başarı Durumları ve Boşanma:

Eğitimin amaçlarından olan zihinsel ve ahlaki gelişim (Kohlberg ve Mayer, 1987, 82) de dahil ailenin, çocuğun okul başarısı üzerinde çok büyük rolü vardır (Dam, 2008, 80). Çünkü zekanın yapılandırılması olmuş bitmiş bir olay değildir. Çocuklar için zekâ, yaşam süreci içerisinde gelişmeye devam eder (Piaget, 1967, 275). Bu süreçte aile çocuk ilişkilerinde yaşanan bozukluklar, Çocukların zihinsel sağlığının gelişiminde de bu olumsuzlukları yansıtır (Allport, 1970, 91). Zira ilişkilerin bozulmasıyla gelişen kaygılı tutum, kişide düşünme, algılama ve öğrenmeyi etkiler (Altıntaş, 2015, 71). Aile, çocuğun gelişimsel sürecinde hayati önem taşımaya rağmen, çocuklar yüksek oranda problemlili ailelerde yetişmektedir. Halbuki boşanma kaynaklı aile içi ilişki kaoslari, çocukların okul başarılarını ve okul içi ilişkilerini olumsuz etkilemektedir (Havermans ve Diğerleri, 2014). Her ne kadar yapılan bazı çalışmalarda, boşanma ile çocukların okullardaki başarıları arasında önemli bir ilişkinin olmadığı (Wadsby ve Svedin, 1996) saptansa da boşanmanın çocukların akademik başarısına etkisi oldukça geniştir (Jeynes, 2012, 13; Yorulmaz, 2017, 148). Bu etki daha ziyade, okul ve akademik başarılarının ve çocukların karar mekanizmalarına derin etkinin olumsuz yönüyle ilgilidir (Anthony ve Diğerleri, 2014). Bu olumsuzluklar çocukların derslerde çok düşük puanlar almasına neden olmaktadır (Gibbons, 1986, 59). Bu durum, çocukların sosyal yaşamının yanı sıra akademik okul başarısını da olumsuz etkilemektedir (Öngider, 2013).

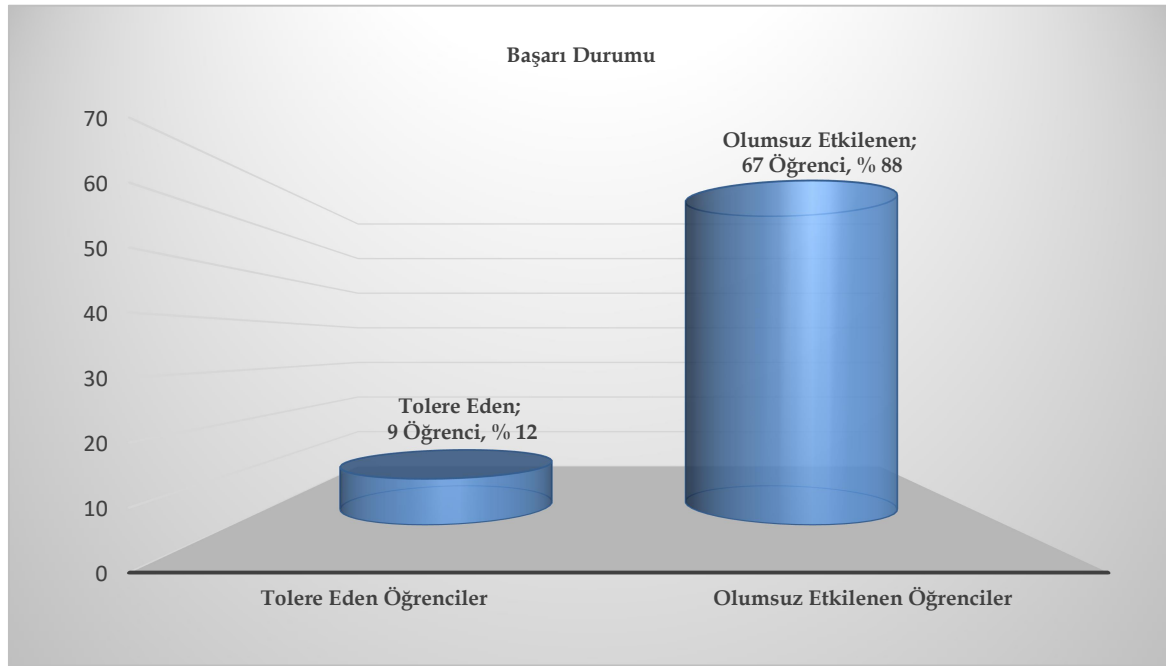
Çocukların başarısındaki bu düşüklüğün nedeni, ailelerin kendi sorunlarını çözememelerinden kaynaklanan, çocuklarına zayıf sosyal beceriler öğretmeleridir. Sorunların çözümünü yaşayarak öğretemeyen ve problemler sarmalında çaresiz kalan anne babalar, çocuklarının çatışmalarla nasıl baş edeceğini de öğretemezler (Gaulier ve Diğerleri, 2007, 13-14).

Boşanma, çocukluk dönemlerinde kazanılması gereken öğrenme ve keşfetme isteği gibi gelişim özelliklerine ciddi bir şekilde zarar vermektedir. Boşanma, sosyal çevrede çocuğun gelişen dikkatini ve bunu sürdürme özgürlüğünü ister istemez etkilemektedir. Bu durum, sosyal çevredeki ilişkilerin sayısını ve kalitesini azaltmakta ve çocukları akademik başarıdan uzaklaştırmaktadır (Duffy, 1982, 13-17). Yapılan alan araştırmalarında, kız ve erkek çocuklar karşılaştırıldığında erkek çocukların boşanma olgusundan daha fazla

etkilendikleri, derslerde başarısız olunca saldırgan davranışlar gösterdikleri (Türkarlan, 2007, 107) gözlemlenmiştir. Ayrıca bu çocukların zekâ testlerinde zayıf kaldıkları ve matematik sorularını çözmede sıkıntı çektikleri tespit edilmiştir (Berns, 2013, 83-84).

Eğitim düzeyi yüksek anne babanın çocukları üzerinde, boşanmanın olumsuz etkileri daha az görülür (Mandemakers ve Kalmijn, 2014; Arslan, 2017). Bizim bulgularımızda da boşanma süreci yaşamış eğitimli ailelerin çocuklarının başarı durumunun, boşanma süreci yaşamış eğitim düzeyi düşük ailelerin çocuklarına göre oldukça iyi durumda olduğu tespit edilmiştir.

Gözlem ve değerlendirmelere dayanan çalışmalarımızda, ailesi boşanmış 76 öğrenciden 67 öğrencinin ders durumlarının çok kötü, zayıf ve orta altı olduğu, boşanan ailelerin eğitimli olmasının başarısızlığı nispeten tolere ettiği, başarılı bir öğrenci iken ailesi boşanan çocukların başarı durumunun ve derse odaklanmalarının ani düşmeler yaşadığı bulgulanmıştır. Çoğu sınıfta, sınıfın en başarısız öğrencilerinin boşanmış aile çocukları olduğu, erkek çocukların kız çocuklarına göre daha başarısız bir performans gösterdikleri tespit edilmiştir.

Şekil 4: Ailesi boşanmış 76 öğrenciden 67'sinin başarı durumlarının olumsuz etkilendiği, 9 öğrencinin ise bu durumu tolere ettiğinin sayısal ve yüzdelik dilimi.

4- Boşanmanın Çocuklar Üzerindeki Psikolojik Etkileri:

Çocuğun ruhsal yaşamı muhteşem bir şeydir ve dokunduğu her noktayı etkilediği (Adler, 2011, 23) gibi kendisine dokunan her şeyden de etkilenir. İnsanlığın geleceğiyle yakından ilgili, hayati nitelikte bir konu olan psikoloji (Allport, 1970) bilimi, çocuğun bu mükemmel potansiyelini korumasını ve geliştirmesini talep eder ve bu alanda çalışmalarla gelişimini sürdürür. Okullarda sağlıklı bir eğitim ve öğretim yapılabilmesi de psikolojinin bilimsel verileri ışığında, çocukları daha iyi tanımakla mümkün olabilir (Armaner, 1981, 171). Bu çerçevede bir çocuğun ruh sağlığının yerinde olabilmesi için okulla/toplumla uyumlu olabilmesi, başarılı olması, arkadaşlarıyla ilişki kurabilme kabiliyetinin olması, hayatı anlamlandırma moral ve motivasyonuna sahip olabilmesi vb. gerekmektedir (Sayar ve Dinç, 2011, 161). Çocuklarda ki bu potansiyelleri engelleyen pek çok etmen vardır. Bunlardan birisi de boşanmadır.

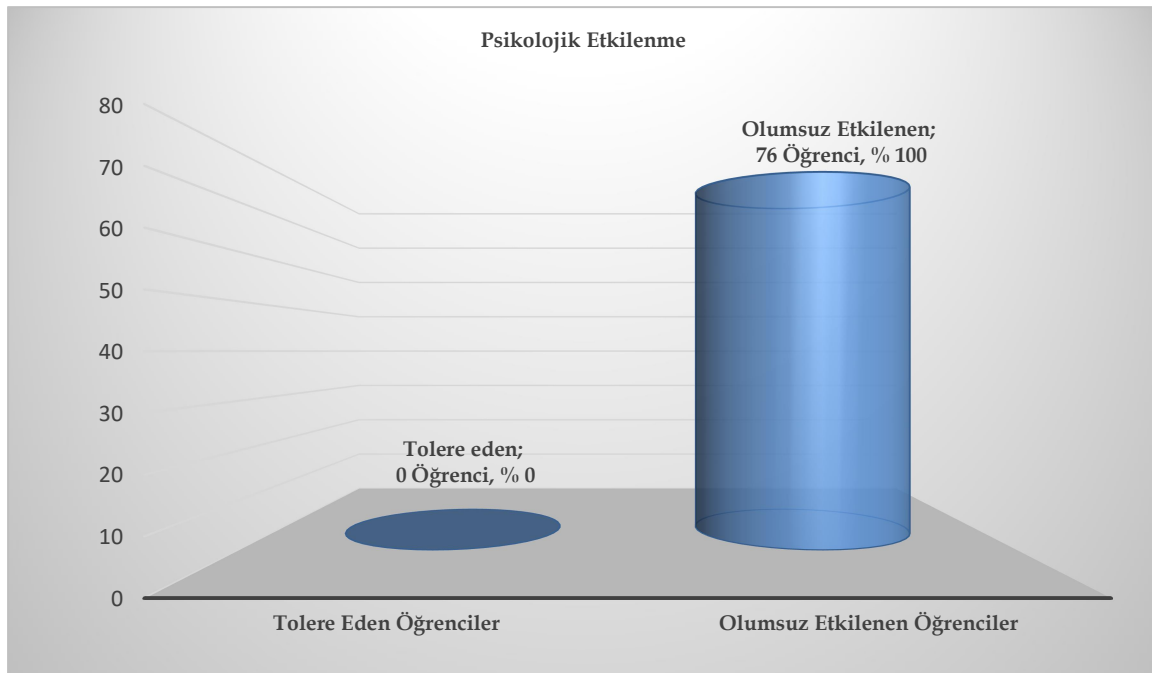
Kişilerin psikolojik gereksinim ve güdülerini karşılamak evlilik nedenlerinden biri olmakla birlikte (Aybey, 2016, 1326) düşüncesizlik ve duygusal dengesizlik kötü iletişim becerileriyle birleştiğinde evliliğin kalitesini azaltmakta veya boşanmanın zeminini oluşturmaktadır. Bu tür boşanma ile ilgili risk faktörlerinin altında yatan ana sebep ise strestir (Clarke-Steward ve Brentino, 2006, 50). Boşanma sürecinde anne baba arasında stresli hadiselerin yaşanması, anne veya baba ile çocuklar arasındaki kötü ilişki ve bu süreçte çocuğun hayatının istikrarlı pozitif olaylardan uzaklaşması (Sandler ve Diğerleri, 2000, 101) neticesinde, ailesi boşanmış çocuklar normal çocuklardan çok daha fazla psikolojik yardıma ihtiyaç duyarlar (Lippman ve Lewis, 2008, 204). Çünkü boşanma deneyimi bir çocuğun yaşamındaki en stresli anlardır. Yapılan

çalışmalar, çocuğun hayatındaki bu stresin etkisinin anne veya babanın ölümünden de fazla olabileceğini göstermiştir (Jeynes, 2012, 21).

Boşanma nedeniyle ailenin dağılmasına çocukların en fazla gösterdikleri tepki, üzüntü olmuştur (Türkarlan, 2007, 160; Aral ve Sağlam, 2012, 85). Çocuklar bir huzursuzluk hissettiklerinde endişelenir ve kaygılı bir durum geliştirirler (Kaya, 2015, 9-14; Gümüş, 2017, 25-36). Yapılan çalışmalarda anne babası boşanmış çocuklarla, boşanmamış çocukların hem kaygı düzeyleri hem de benlik saygısı arasında anlamlı bir farklılık saptanmıştır. Ailesi boşanmış çocukların benlik saygılarının daha düşük, kaygı düzeylerinin ise daha yüksek olduğu görülmüştür (Serin ve Öztürk, 2007, 125). Boşanma nedeniyle oluşan bu kaygı düzeyi, çocuklar üzerinde travmatik duygusal etkilere neden olur ve boşanma neticesinde çocuklar psikolojik bir yıkım yaşarlar (Hamerman ve Ludwin, 2000, 207; Aybey, 2015, 125). Yaşanan bütün boşanma süreçlerinde görülen bu yıkım, çocukların psikolojik yapısını olumsuz etkileyerek bozar (Öngören, 2017, 83). Çocukların gözü önünde gerçekleşen anne baba arasındaki iletişim; kırıcı, zedeleyici ve aşağılayıcı bir durum aldığı anda çocuğun kaygı durumu yükselir. Bu sancılı dönemde anne babanın birbirini suçlamaları çocuk tarafından bir kaos olarak algılanır ve kişilik gelişiminin düzenini bozar. Dolayısıyla çocuğun maddi manevi gelişimini engelleyerek toplumda beden ve ruh sağlığı bozulmuş bireyler meydana getirir. Boşanma sürecinde oluşan bu kaos, çocukta etkisizlik ve yetersizlik duygusu geliştirerek psikolojik bir kriz oluşturur (Saygılı, 2005, 55; Sahler, 1987, 59). Çocukların psikolojik yapısını etkileyen en önemli etkenler arasında, yakın çevresindeki kişilerden kaynaklanan sorunlar yer alır. Aile içinde karşılaşılan, söz konusu kaos sebebiyle oluşan krizin çocukların ruh sağlığını bozduğu (TBMM, 2009) TBMM komisyon çalışma tutanaklarına da yansdığı görülmektedir.

Çocukların boşanma sürecinde ruh sağlığı öyle yıkımlar yaşamaktadır ki, boşanmadan bir yıl sonra çocukların daha sakin bir hale gelmeleri beklenirken yarısında kaygı ve saldırganlığın arttığı görülmüştür. Okul yaşındaki çocukların anne babasının boşanmasına üzüntü, korku, yoksunluk hisleri ve birazda öfkeyle karşılık verdikleri tespit edilerek içlerindeki psikolojik durumu yansıttıkları görülür (Berns, 2013, 83). Ortaokul dönemini kapsayan, 9-13 yaş arası çocuklar üzerine yapılan bir alan çalışması, boşanma neticesi ailesi parçalanmış çocuklarda depresyon belirtilerinin ergenlik döneminden daha erken bir dönemde başladığını ortaya koymuştur (Ocaklı ve Kürtüncü, 2004, 84).

Yaptığımız çalışma çerçevesinde, Fevzi Çakmak Ortaokulu'ndaki, ailesi boşanmış 76 öğrencinin tamamının psikolojik travma yaşadıkları gözlemlenmiştir. Bu travmada, dalgınlık, içe kapanıklık, dışlanmışlık, üzüntü, dikkat eksikliği, şiddete meyil, kaygı düzeyinin yüksek oluşu, özenti, dengesiz harçlık nedeniyle şımarma, kendini kontrol edememe, güven sarsılması, vurdumduymazlık, agresif davranışlar, rahatsızlık belirtileri gibi çok farklı bulgular gözlemlenmiştir. Bu psikolojik sorunlardan pek çoğu bir çocukta olmakla birlikte bazı çocukların bu sorunları yüzeysel yaşadığı da tespit edilmiştir.

Şekil 5: Boşanma neticesinde 76 öğrencinin tamamının psikolojik travma yaşadıklarının sayısal ve yüzdelik dilimi.

5- Hayatı Anlamlandırma Süreci ve Boşanma:

Çocukların hayatı anlamlandırma süreci anne karnında başlamaktadır. Annenin hamile olduğu dönemdeki ruh halinin karnındaki çocuğu etkilediği ile ilgili yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular, bebeğin öncelikle annesi ve yakın çevresi ile iletişime geçtiğini göstermektedir (Bilici, 2015). Hayatı anlamlandırma sürecinde, çocukların kurduğu her bir iletişim, iletişimin niteliği ile ilgili olarak, onların hayatına bir anlam katmakta veya anlam dünyasını zedelemektedir.

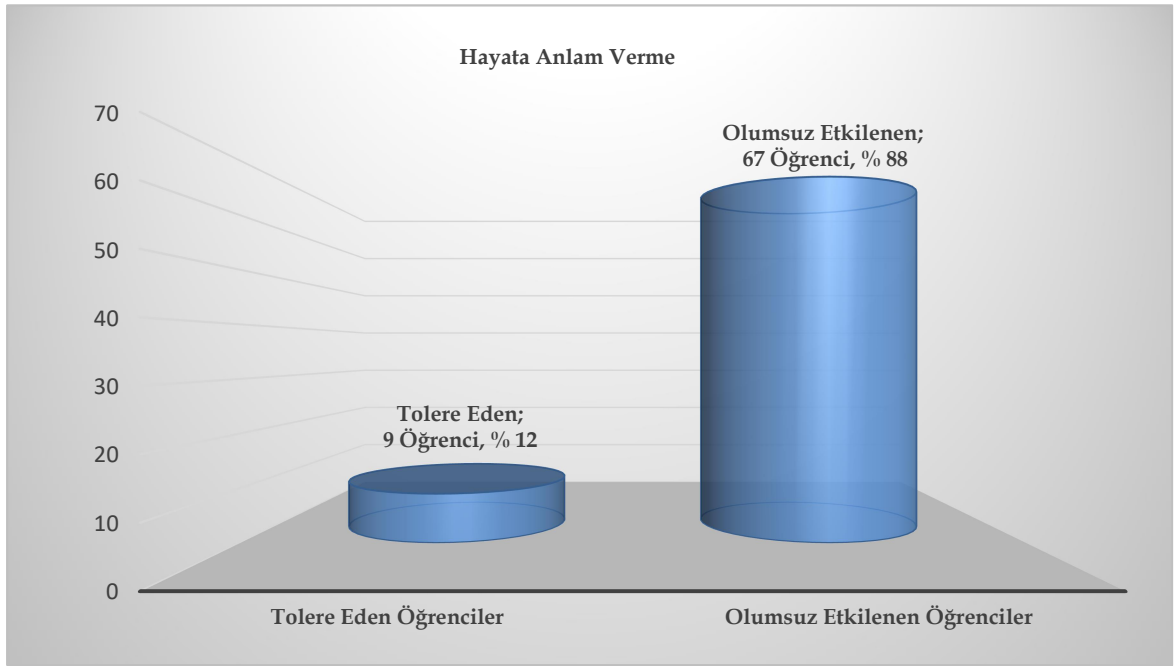
Ortaokul sıralarına gelinceye kadar çocukların anlam dünyasının temelleri oluşur. Bu temelin sağlamlığı, erken çocukluk döneminde çocukların ailesiyle kurduğu sevgi bağı, sığınma ve güven duygularının doyurulması ve dini duygularının canlandırılmasıyla güçlenir. Bir çocuğun ailesinden aldığı sevgi yoğunluğu, onun dış dünyayı anlamlandırırken, bakış açısını pozitif yönde etkiler ve neşeli bir tutum geliştirmesini sağlar. Çocuğun, başlangıçta acizliği ve zayıflığından gelen sığınma duygusu, zamanla gelişerek anlam dünyasını zenginleştirir. Bu gelişim Yüce Yaradan'a sığınmaya dönüşerek, dünyada acizlik ve zayıflığın karşısında, her şeye gücü yeten, mutlak bir güç sahibinin kontrol ve idaresi altında olduğunu anladığı anda, ruh dünyasında bir rahatlama oluşur. Çünkü çocukların ruh dünyası muhteşem bir şeydir (Adler, 2011, 23). Çocukların Yaradan'ıyla irtibata geçmesi, onda bir dengeleme oluşturur. Aynı şekilde başlangıçta anne babasını bir güven limanı olarak gören çocukların zamanla bu güven duyguları, Yaradan'a güven duygusuna dönüşerek, dini duygularını kuvvetlendirir. Bu kuvvet çocukların hayat memnuniyetini etkileyerek (Ayten, 2013, 214) olumlu bir bakış açısı kazanmalarına katkı sağlar.

Ortaokul çağına gelmiş bir çocuğun, anne babasının hayata bakış tarzı, kendi aralarındaki uyumu ve aile yuvasının, çocukların manevi gelişimi ve diğerkamliğini artıracak nitelikte olması (Yorulmaz, 2017, 244), çocukların hayata bir anlam yükleyebilmesinde en güçlü destektir. Bu destek, ailenin hayata bakış tarzı ve yaşam amacıyla doğru orantılı olarak gelişir. Fakat çoğu çocuğun hayata bir anlam yüklemesinde bulunamadıkları gözlenmektedir. Bunun birçok nedeni vardır. Bu nedenlerden birisi anne babanın kendi aralarında anlaşamamaları boşanmalarıdır. Boşanma sürecine maruz kalmış çocuklar, en az anne babalar kadar, bu süreçten olumsuz etkilenirler ve ruh dünyaları sarsılır. Psikolojisi bozulan çocukların, hayatın tabii akışına ayak uydurmaları zorlaştığından, karşılaştıkları problemleri çözemezler. Çözilemeyen her bir sorun üzüntüye yol açar ve zamanla biriken sorunlar çocukları kaygılı bir zemine çeker. Normal hayatta sorunlarını çözemeyen çocuklar, aynı zamanda gittiği okula uyum sağlamada, arkadaşları ile ilişkilerinde ve derslerde başarılı olamadıkları için psikolojik sorunlar yumağının içinde kaldığından hayata hiçbir anlam verememektedir. Bunun altında yatan en önemli sebep anne babanın boşanmasıdır. Çünkü boşanma, özellikle anne babanın hayata anlam verememelerinin bir sonucudur (Bilici, 2014, 80). Ailede hayatın anlamını yakalayamayan çocukların, destek almadan bunu geliştirmeleri zor görünmektedir. Bir çocuğun ruh sağlığının yerinde olabilmesi için, hayata olumlu bakabilmesi ve tutarlı bir kendilik duygusunun olması gerekir (Sayar ve Dinç, 2011, 161). Bunun öğrenileceği en iyi yer, çocuğun en yakını olan ailesidir. Aile, çocuk için sevgi kaynağıdır. Sevilmeyen bir çocuk sevginin ne olduğunu öğrenemez. Çünkü sevgi duygusu öğrenilmez, ancak beslenebilir. Ailesinde sevgi ve kabullenmenin mutluluğunu yaşayan çocuklar ise hayatın anlamına ayak uydurabilen çocuklar olarak büyürler. Çünkü anlam istemi, çocukların anlam arayışının en güçlü motifi olarak (Frankl, 1985, 121) bu sayede gelişir.

Araştırmamızı yaptığımız okulun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeninin bu çocuklar hakkındaki gözlemleri kayda değerdir: "Boşanmış aile çocuklarından dine ilgi duyan olmakla beraber geneli ilgisiz kalmaktadır. Sorunları çözemeyen bu çocuklar hayatı anlamlandırmada güçlük çekiyorlar. Bazılarının Ateist eğilimlere yöneldikleri görülüyor. Okulumuzda 8. sınıftan 2 öğrenci Ateist olduğunu dillendiriyor. Bu iki çocuğun da ailesinin boşanmış olduğunun tespiti şaşırtıcıdır. Bu çocuklar ailelerinden manevi destek alamadıkları için, dini konulardan uzak bir profil sergiliyorlar." Bu bağlamda dinin, çocuklara karmaşa ve belirsizliklerle dolu bir dünyada hayatlarını sürdürmede ve anlam inşa etmede yardımcı olarak, onların psiko-sosyal yaşantıları üzerinde doğrudan bir karşılığı vardır (Gürsu, 2017, 510). Çünkü din, hem emniyet ve güven duygusu kazandırmasıyla hem de yaşamın anlamı ve amacını öğreten yapısıyla, çocukları boşluk ve yalnızlık hissinden kurtarıcı bir işlev üstlenmektedir (Yapıcı, 2009, 29). Çocukların boşanma sürecinde yorulan zihinleri, hayatın anlamı gibi nihâi sorulara cevap ararken, doğru bilgi ve sağlıklı iman ile tatmin bularak huzura kavuşabilir (Yaparel, 2009, 76). Zira dini inançlar; insanların kontrol ve özsaygı duygularını besleyici, kaygının azaltılması konusunda alternatifler sunan, ümit aşılama, sosyal davranışı kolaylaştırıcı düzenlemelerle sosyal bütünleşmeyi destekleyen ve kişisel mutluluğu artıran bir fonksiyon icra edebilmektedir (Karaca, 2003, 85). Bu sayede din, çocuklara hiçbir yerde bulamayacakları bir anlam ve güven duygusu verir (Ayten, 2006, 146). Bu açılarından yaklaşıldığında dinin, çocukların hayatı anlamlandırmalarında hayati bir öneme sahip olduğu görülmektedir.

Anne babasından birisi ölmüş çocukların hayatı anlamlandırması ile anne babası boşanmış çocukların hayatı anlamlandırması birbirinden farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Gözlemlenen çocuklar arasından ailesinden birini kaybetmiş, babası ölmüş üç çocuğun gözlemlenmesi neticesinde, üçünün de arkadaşlık ilişkilerinin iyi olduğu, başarılı olmak için gayret gösterdikleri, okul ve toplum kurallarına uydukları, psikolojik olarak ölüm vakasından üzüntü duymalarına rağmen kendilerini kısa sürede toparladıkları ve hayata tutundukları gözlemlenmiştir. Dolayısıyla boşanma sonucu ayrılma ile ölüm neticesinde ayrılma arasında, çocuklar açısından bariz farkların var olduğu tespit edilmiştir.

Anne babaların birçok sorunu çözemeyerek ayrılmaları neticesinde çocukların kendilerine rol model olacak bir rehber seçmede zorlandığı, yaşanan psikolojik travmanın onları boşluğa düşürdüğü; çocukların bazen anne babadan birini suçlarken yer yer kendilerini suçladıkları görülmektedir. 76 öğrenciden 67'sinin hayatı anlamlandırmada sorunlar yaşadığı, bir denge durumu oluşturarak hayata bağlanamadıkları ve boşluğa düştükleri bulgulanmıştır. 9 öğrencinin ise durumu tolere ederek hayatı anlamlı buldukları tespit edilmiştir.

Şekil 6: Ailesi boşanmış 76 öğrenciden 67'sinin hayatı anlamlandırmada zorluk çektiği, 9 öğrencinin ise bu durumu tolere ettiğinin sayısal ve yüzdelik dilimi.

Sonuç:

Anne babası boşanmış olan çocuklar, birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Özellikle anne ile çocuk arasında geliştirilemeyen uyum, sosyal uyumu da olumsuz etkileyerek çocukların hayatın tabii akışına uyumlarını zorlaştırmaktadır. Çocuklar için boşanma, huzura kavuşma değil, asıl sorunun kendisi olmaktadır.

İzmir'in yıllarca Türkiye'de boşanma oranının en yüksek olduğu il olması nedeniyle, bu şehirdeki ortaokul çocuklarının bu olgudan nasıl etkilendiklerini tespit etmek için bu çalışma yapılmış ve 28 sınıfta toplam 1008 öğrenci içerisinde 76 öğrencinin ailesinin boşanma süreci yaşadıkları, bu süreçte çocukların birçok konuda sıkıntı yaşadıkları görülmüştür. Çocukların ruhsal yaşamlarının muhteşemliğine rağmen yine de boşanma sürecinden olumsuz etkilendikleri görülmektedir. Bu etkilenme, çocukların okul uyumu, arkadaşlık ilişkileri, başarı durumları, psikolojik konum ve hayatı anlamlandırma süreçleri açısından ele alınarak değerlendirilmiştir.

Ailesi boşanmış çocuklar, okulda toplu hareket edememekte, okul kurallarını çiğnemekte ve uyum sorunu yaşamaktadırlar. Boşanma neticesinde çocuklar, okula kızgın, üzgün, kafası karışık ve odaklanamamış bir hale geldikleri gözlemlenmiştir. Erkek öğrenciler, idare ve öğretmenlere karşı gelip öfkelerini sık sık kavga ederek ortaya koymaktadırlar. Ailesi boşanmış 76 öğrenciden 65'inin okula uyum sağlamada ciddi sorunlar yaşadığı ve okulun işleyişine uymayarak, düzeni bozdukları tespit edilmiştir.

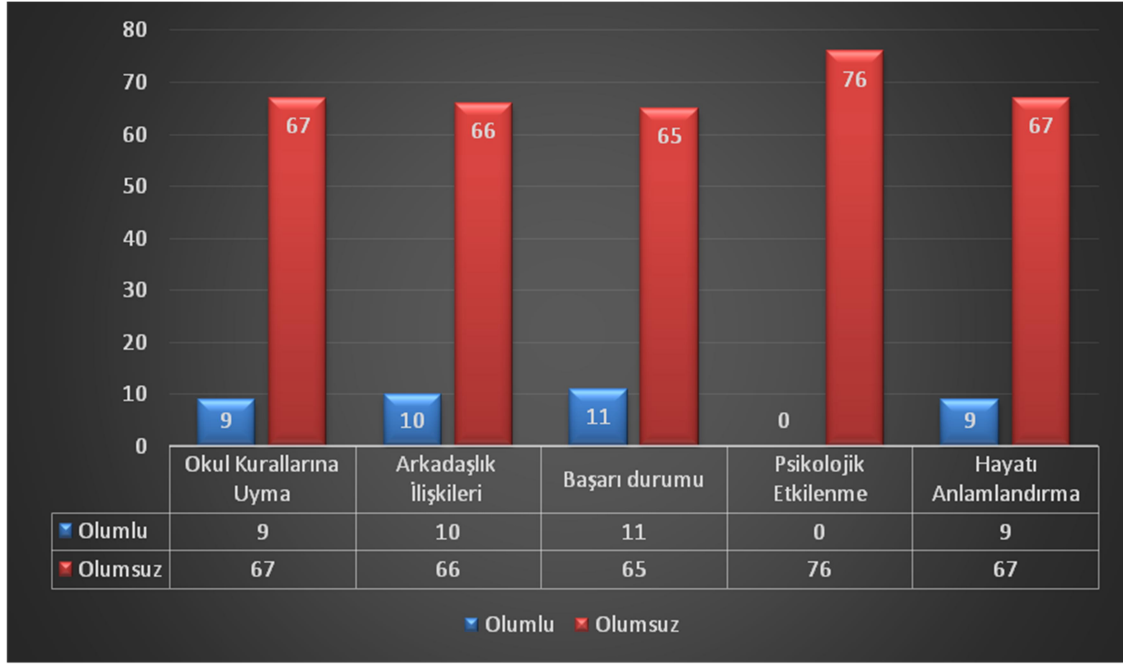
Arkadaşlık ilişkileri, çocukların mutlu olmasında önemli bir kaynaktır. Bu kaynağın gelişiminde anne babalar rol model görevi görürler. Fakat anne babası arasında sağlıklı bir ilişki geliştirilemediğini gören çocuklar, arkadaşları ile sağlıklı ilişki geliştirmede zorluk yaşarlar. Çünkü boşanma sonucu çocuklar, kime güvenecekleri konusunda tereddüte düşerek, arkadaşlık ilişkileri zayıf bir gelişim gösterirler. Özellikle erkek çocuklar anti sosyal ilişkiler geliştirirken kız çocukları daha çok ağlama ve üzüntüye meyil göstererek içe kapanırlar. Halbuki arkadaşlık ilişkilerinin çocukların özgüvenlerini güçlendirdiği, sevgi duygularını geliştirdiği, bu sayede hatalarını kendileri samimi olarak düzeltme yoluna gittikleri gözlemlenir. Çocuklar için arkadaşlık demek, samimi dostluk demektir. Boşanma nedeniyle samimi dostluklar kuramayan çocukların, hayata tutunmada zorlandıkları görülmüştür. Gözlemlenen 76 öğrenciden 66'sının arkadaşlık ilişkilerinde ciddi sorunlar yaşadığının tespiti, boşanma olgusunun, çocukların arkadaşlık ilişkisini bozduğunu göstermektedir.

Çocuklarda zekanın yapılandırılması olmuş bitmiş bir şey olmadığından boşanma nedeniyle aile çocuk ilişkisindeki bozukluklar, çocukların zihinsel sağlığının gelişimini de engellemektedir. Süreçte yaşanan aile içi ilişki kaoslarının, çocukların okul başarılarını olumsuz etkilediği görülmüştür. Yapılan bazı çalışmalarda boşanma ile çocukların okul başarılarında ilişki bulunamamış olsa da yapılan pek çok çalışma ile tarafımızdan yapılan gözlem ve değerlendirme neticesinde, boşanma ile ortaokul çocuklarının başarısızlığı arasında yüksek korelasyon olduğu anlaşılmıştır. Çünkü boşanma sürecinde yaşanan olumsuzluklar, çocukların öğrenme ve keşfetme isteği gibi önemli gelişim özelliklerine ciddi zarar verir. Çocuğun gelişen dikkatini odaklama ve sürdürmesini engelleyerek onu dalgınlık durumuna sürükler. Yaptığımız çalışmada 76 ortaokul öğrencisinin 67'sinin derslerinde başarısız oldukları, bu başarısızlığında çok kötü, zayıf ve orta altı olduğu bulgulanmıştır. Geri kalan 9 öğrencinin aile eğitim düzeyinin yüksek oluşunun, onların başarı durumunu tolere ettiği tespit edilmiştir.

Psikolojik olarak boşanma deneyimi, çocukların yaşamdaki en stresli anları olmuştur. Bu stresin etkisinin anne babanın ölümünden bile fazla olduğu görülmüştür. Çocuklar bu süreçte üzüntü, etkisizlik, yetersizlik, hayattan zevk alamama, yaşam sevinci ve umudunu kaybetme ve kaygı nedeniyle travmatik duygusal etkilere maruz kalarak psikolojik bir yıkım yaşadıkları gözlemlenmiştir. Boşanma sürecinde anne babanın birbirini suçlaması çocuklar tarafından bir kaos olarak algılanmış, bu durum kişilik ve maddi manevi gelişimlerini engelleyerek ruh sağlıkları bozulmuştur. Çocuklarda, boşanmadan bir yıl sonra bile kaygı ve saldırganlığın artması, depresyon belirtilerinin ergenlik döneminden daha erken bir dönemde başladığını göstermektedir. Okulumuzdaki 76 öğrencinin tamamının, boşanma kaynaklı psikolojik travma yaşadıkları tespit edilmiştir.

Çocukların kurduğu her bir iletişim, onların hayatına bir anlam katar. Hayatın anlamlandırılması, çocukların aileleri ile kurduğu sevgi bağı, sığınma ve güven duygularının doyurulması ve dini duyguların canlandırılması ile güçlenir. Başlangıçta çocuğun zayıflığı ve acizliğinden gelen anneye sığınma, bağlanma ve güven duygusu, ortaokul dönemlerine doğru, gerçek güç ve irade sahibi olan Yaradan'a sığınma, bağlanma ve güvenmeye dönüşerek çocuğun hayatı anlamlandırmasında merkezi bir rol oynar. Çocukların bu süreçteki dini gelişimleri, hayat memnuniyetlerini artırarak hayatlarına anlam kazandırır. Özellikle aile içindeki uyum ve hayata bakış tarzı, çocukların manevi gelişimlerini artırarak hayatı anlamlandırmalarını kolaylaştırır. Ailede görülen sevgi ve kabullenme, çocukların manevi duygularını besleyerek hayatlarına anlam katar. Fakat anne babanın boşanması, çocukların anlam dünyasını yerle bir eder. Hayatı anlamlandıramayan çocuklar, karşılaştıkları sorunlara da bir anlam veremezler. Boşanma, anne babanın hayata anlam verememelerinin bir sonucu olduğundan, bu anlamsızlık anne babadan çocuğa geçmektedir. Yaptığımız çalışmada da 76 öğrenciden 67'si hayat bir anlam verememişler ve anlamsız bir şekilde yaşamaya çalışmaktadırlar. Ailesinde yaşanan boşanma süreci sonucu, okula uyum sağlayamayan, arkadaşlık ilişkileri bozulan, okul ders notları sınıfın en kötülerinden olan, psikolojik travma yaşayan bir çocuğun hayatı anlamlandırmada zorlandığı görülmektedir.

Günümüzde özellikle büyük şehirlerde her ortaokulda, ailesi boşanmış çocukların sayısı hızla artmaktadır. Bu çocuklar okullarda sorun oluşturmakta fakat sorunları çözülememektedir. Çünkü okullar tek başına sorunu çözmede yeterli donanıma sahip değildir. Sorunun temelinde anne baba olduğundan, çözümün hem aile hem de okulla birlikte düşünülmesi gerekmektedir. Boşanma nedeniyle her türlü psikolojik travmaya maruz kalan ortaokul çocuklarına yardımcı olmak için, manevi destek, rehberlik ve aile eğitim stratejileri geliştirilmesi ve uygulanması önerilmektedir.

Şekil 7: Anne babası boşanmış 76 öğrencinin beş farklı alanda tolere durumu ve olumsuz etkilene oranları tablosu.

KAYNAKÇA

- Adler, A. (2013). *İnsanın Doğasını Anlamak*. (Çev. D. Başkaya), İzmir: İlyaz İzmir Yayınevi.
- Adler, A. (2011). *The Education of Children*. London: Gutenberg Publishers.
- Aleshire, O. D. (1987). A Developmental Understanding of The School-Age Child. *When Children Suffer: A Sourcebook for Ministry with Children in Crisis*, Ed. Andrew D. Lester, Pennsylvania: The Westminster Press.
- Allena, D. W. and Brinig, M. (2012). Child Support Guidelines and Divorce Incentives. *International Review of Law and Economics*, 32, 309-316.
- Allport, W. G. (1970). *The Individual and His Religion*. Tenth Printing, New York: The Macmillan Co.
- Altındağ, Y. and Bulut, S. (2014). Prediction of Resilience of Adolescents Whose Parents Are Divorced. *Psychology*, 5, 1215-1223. <http://www.scirp.org/journal/psych> <http://dx.doi.org/10.4236/psych.2014.510134>
- Altıntaş, S. (2015). *Depresyon ile Dinsel Başa Çıkma*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık.
- Altıntaş, S. (2015). Depresyon ile Dinsel Başa Çıkma Mümkün mü? = Is It Possible Religious Coping with Depression?. *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 36, ss. 403-428.
- Amato P. R. and Beattie, B. (2011). Does The Unemployment Rate Affect The Divorce Rate? An Analysis Of State Data 1960-2005. *Social Science Research*, 40(3):705-715.
- Anthony, C. J., DiPerna, J. C. and Amato, P. R. (2014). Divorce, Approaches to Learning, and Children's Academic Achievement: A Longitudinal Analysis of Mediated and Moderated Effects. *Journal of School Psychology*, 52, 249-261.
- Aral, N. ve Sağlam, M. (2012). Ebeveynleri Boşanma Sürecinde Olan Çocuklar ile Birlikte Yaşayan Çocukların Duygularının Cinsiyete Göre İncelenmesi. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1 (2), 71-88.
- Armaner, N. (1981). Okulda Çocuğun Düşünce ve Davranışını Etkileyen Faktörler ve Rehberlik. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXIV, S. 167-173.
- Arslan, G. (2017). *Anne Babası Boşanmış ve Boşanmamış Olan Ergenlerin İnternet Bağımlılığı Düzeylerinin İncelenmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Asher, S. R. and Parker, J. G. (1989). Significance of Peer Relationship Problems in Childhood. *Social Competence In Developmental Perspective*, Ed. Barry H. Schneider, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Aybey, S. (2015). Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Sorular Işığında Kadınların Boşanma Nedenleri (Ege Bölgesi Örneği). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Pamukkale University Journal of Divinity Faculty*, Cilt: II, Sayı: 4, S. 104-126.
- Aybey, S. (2016). Müftülüklere Gelen Evlilikle İlgili Sorunların Çözümünde Dini Danışmanlığın Rolü = Role of Religious Counseling from the Solution Muftis to Marriage Problems. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, Cilt: IX, Sayı: 44, S. 1327-1332.
- Aydın, G., Öztan, N. ve Stuvland, R. (2001). *Psikososyal Okul Projesi, Travma Sonrası Normal Tepkiler Psikoeğitim El Kitabı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı / UNICEF.
- Ayten, A., (2006). *Psikoloji ve Din, Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayten, A. (2013). Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 3, SS. 7-31.
- Beinenfield, F. (1995). *Helping Your Child Through Your Divorce*. Alameda: Hunter House Inc. Publishers.
- Berns, M. R. (2013). *Child, Family, School, Community, Socialization and Support*. Ninth Edition, Belmont USA: Wadsworth Cengage Learning.
- Bernstein, E. (2002). *Middle School and The Age of Adjustment*. Westport, Conn: Bergin & Garvey.
- Biçer, E. (2009). *Parçalanmış ve Tam Aileye Sahip Ergenlerin Atılabilirlik ve Sosyal Yetkinlik Beklentisi Düzeylerinin Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Bilici, A. (2015). *Gelişim ve Eğitim Odaklı Çocuk Psikolojisi ve Din*. İzmir: Akademik Gelişim.

- Bilici, A. (2014). Boşanma Sürecinin Çocuklar Üzerindeki Psiko-Sosyal Etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 79-110.
- Carr, A. (2011). *Positive Psychology, The Science of Happiness and Human Strengths*. New York: Routledge.
- Clarke-Steward, A. and Brentino, C. (2006). *Divorce: Causes and Consequences*. Yale University Press.
- Dam, H. (2008). Öğrencinin Okul Başarısında Aile Faktörü. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008/2, Cilt: VII, Sayı: 14, S. 75-99.
- Duato, R. and Jódar, L. (2013). Mathematical Modeling of The Spread of Divorce in Spain. *Mathematical and Computer Modelling*, 57, 1732-1737.
- Duffy, M., (1982). Divorce and The Dynamics of The Family Kinship System. *Impact of Divorce on The Extended Family*, Ed. E.O. Fisher, (pp. 3-18), New York: The Haworth Press.
- Erol P. Ö. ve Cansever B. A. (2016). Çocuğun Dinsel Toplumsallaşma Sürecinin Aile Kurumu Bağlamında İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt: 9 Sayı: 42 Volume: 9 Issue: 42 Şubat 2016 February 2016 www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581.
- Frankl, V. E. (1985). *Man's Search For Meaning*. New York: Pocket Books.
- Gaulier, B., Margerum, J., Price, A. J. and Windell, J. (2007). *Defusing The High-Conflict Divorce*. California: Impact Publishers.
- Gibbons, H. J. (1986). *Children's Mental Health Problems and Services*. Congress of The U.S., Office of Tecnology Assessment, Washington: Naine Publishing.
- Gümüş, C. (2017). *Ebeveynleri Boşanmış 21 Yaş ve Üzeri Yetişkin Bireylerin Kişilerarası İlişkilerindeki Bağlanma Modelleri ve Ayrılma Kaygılarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gürsu, O. (2017). Nöropsikoloji, Din ve Psikolojik İyi Oluş. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt: 10 Sayı: 53 Volume: 10 Issue: 53 www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581 <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20175334138>.
- Göçen, G. (2015). 11-12 Yaş Grubundaki Çocukların Minnettarlıkları ve Hayat Memnuniyetlerine Etki Eden Aile İle İlgili Faktörler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt: 13, No: 29, 83-116.
- Hamerman, S. and Ludwin, S. (2000). Emotional Abuse and Neglect. *Treatment of Child Abuse*, Ed. Robert M. Reece, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- Havermans, N., Botterman, S. and Matthijs, K. (2014). Family Resources as Mediators in The Relation Between Divorce and Children's School Engagement. *The Social Science Journal*, 51, 564-579.
- Hökelekli, H. (2004). Aile Psikolojisi ve Aile İçi İletişim. *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: XL, Sayı: 2, S. 41-60. <http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT-ID=11&Kitap-ID=18> (20.10.2014).
- Jeynes, W. (2012). *Divorce, Family Structure and The Academic Success of Children*. New York: Routledge.
- Karaca, F. (2003). Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine. *Dinî Araştırmalar*, Cilt: VI, Sayı: 16, s. 75-86.
- Kaya, M. (2015). *Ortaöğretime Geçiş Sistemi Ortak Sınavlarına Girecek Ortaokul 8. Sınıf Öğrencilerinin Bağlanma Stilleri İle Sınav Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişki*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kısa, C. (2015). Filozofların, Teologların ve Psikanalistlerin Tanrısı: Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru / The God Of Philosopher, Theologian And Psychoanalyst: God Concept And Representation of God. *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), Volume 10/10 Summer, p. 639-654.
- Kısa, C. (2015). Söz Olur I: Ontik ve Moral Vicdan / Word Comes To Realization: Ontic And Moral Conscience. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), Volume 10/12 Summer, p. 751-770.
- Kochanska, G. and Aksan, N. (1995). Mother-Child Mutually Positive Effect, The Quality of Child Compliance to Request and Prohibitions, and Maternal Control as Correlates of Early Internalization. *Child Development*, 66: 236-254.
- Kohlberg, L. and Mayer, R. (1987). Development as the Aim of Education. *Child Psychology and Childhood Education*, (Ed. L. Kohlberg), (pp. 45-86), New York: Longman.
- Lippman, G. J. and Lewis, G. P. (2008). *Divorcing with Children*. London: Greenwood Publishing Group.
- Mandemakers, J. J. and Kalmijn, M. (2014). Do Mother's and Father's Education Condition The Impact Of Parental Divorce On Child Well-Being?. *Social Science Research*, Volume 44, March 2014, pp. 187-199.
- Mitchell, P. (1992). *The Psychology of Childhood*. London: The Falmer Press.
- Nazıroğlu, B. (2014). Din Eğitiminde Aile Vizyonu = The Family Visionin Religious Education. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Cilt: VII, Sayı: 32, S. 300-309.
- Nevid, S. J. (2009). *Psychology: Concepts and Applications*. Third Edition, Boston: Houghton Mifflin Company.
- Ocaklı, A. ve Kürtüncü, M. (2004). Çocuk Yuvasında Yaşayan 9-13 Yaş Grubu Çocuklarda Depresyon ve Benlik Kavramı Düzeylerinin Belirlenmesi. *Educational Sciences and Practice*, 3 (5), 75-86.
- Öngider, N. (2013). Boşanmanın Çocuk Üzerindeki Etkileri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar- Current Approaches in Psychiatry*, 5(2), 140-161.
- Öngören, S. (2017). Boşanma ve Boşanmanın Erken Çocukluk Dönemi Çocuklar Üzerindeki Etkileri. *INESJOURNAL, Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi / The Journal of International Education Science*, Yıl: 4, Sayı: 13, Aralık 2017, s. 73-87.
- Özel, İ. (2012). Aile ve Din İlişkisi Açısından Sokak Çocukları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 32, S. 177-217.
- Peker, H. (1991). Çocukları ve Gençleri Suça İten Faktörler. *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: XXVII, Sayı: 2, s. 81-89.
- Piaget, J. (1967). The Growth of Thought. *The Child*, (pp. 274-298), Ed. William Kessen ve George Mendler, London: John Wiley & Sons Inc.
- Price, P. M. (2010). *Divorce and The Special Needs Child: A Guide for Parents*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Sahler, Z. J. O. (1987). Understanding and Caring for The Child in Crisis. *When Children Suffer: A Sourcebook for Ministry with Children in Crisis*, Ed. Andrew D. Lester, Pennsylvania: The Westminster Press.
- Sandler, N. I., Brave, S. and Gensheimer, L. (2000). Stress, Theory, Research and Action. *Handbook of Community Psychology*, Ed. J. Rappaport and E. Seidman, (pp. 187-214), New York: Kluwer Academic Plenum Publishers.
- Sayar, K. ve Dinç, M. (2011). *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Saygılı, S. (2005). *Ruhen ve Bedenen Sağlıklı Çocuk Yetiştirmek*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Serin, C. B. ve Öztürk, S. (2007). Anne Babası Boşanmış 9-13 Yaşlarındaki Çocuklar ile Aynı Yaş Grubundaki Anne-Babası Boşanmamış Çocukların Benlik Saygısı ve Kaygı Düzeyleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 117-128.

- Snyder, J. (2012). Loss: Divorce, Separation and Bereavement. *Clinical Child Psychiatry*, Ed. M. W. Klyklyo and J. Kay, Third Edition, West Sussex: Wiley- Blackwell.
- Tor, H. (2009). Çocuk Suçluluğunda Ailenin Rolü. *Çocuk Suçluluğu ve Aile*, Editör; Âdem Solak, (Hegem Amasya Sempozyumu, Aile Konulu Bildiriler, 2008), ss. 47-60, Ankara: HEGEM Yayınları.
- Türkarlan, N. (2007). Boşanmanın Çocuklar Üzerine Olumsuz Etkileri ve Bunlarla Başetme Yolları. *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi*, T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayını, 3 (11), 99-107.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2009). *Türkiye’de Ortaöğretime Devam Eden Öğrencilerde ve Ceza ve İnfaz Kurumlarında Bulunan Tutuklu ve Hükümlü Çocuklarda Şiddet ve Bunu Etkileyen Etmenlerin Saptanması*. Meclis Araştırma Komisyonu Araştırma Raporu Nisan 2007, Ankara: TBMM Basımevi.
- Wadsby, M. and Svedin, C. G. (1996). Academic Achievement in Children of Divorce. *Journal of School Psychology*, Vol. 34, No. 4, pp. 325-336.
- Waller, M. R. and Peters, H. E. (2008). The Risk of Divorce as A Barrier to Marriage among Parents of Young Children. *Social Science Research*, 37, 1188-1199.
- Yağcı, E. (2009). Olumlu Öğrenme Ortamı ve Çocuk. *Eğitim ve Şiddet*, Editör; Âdem Solak, 2. Baskı, ss. 87-121, Ankara: HEGEM Yayınları.
- Yaparel, R. (2009). Dinlenmenin Mantığı. *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Sayı: 2, s. 74-77.
- Yapıcı, A. (2009). Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinin Anlam Dünyasında Dinin Yeri (Çukurova Üniversitesi Örneği). *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 2, s. 1-38.
- Yip, P. S. F., Yousuf, S., Chan, C. H., Yung, T. and Wu, K. C. C. (2015). The Roles of Culture and Gender in the Relationship Between Divorce and Suicide Risk: A Meta-Analysis. *Social Science & Medicine*, 128, 87-94.
- Yorulmaz, B. (2017). *Ailede Değerler Eğitimi*. İstanbul: Erkam Yayınları.